Skibin Rustem Volodımıroviç
Ressam-çölmekçi,
Guro-Tair Yuliya,
ressam

Qırımtatar çölmekçiliginiñ peyda oluvı, meydanğa kelüvi, deñişüvi

Anotatsiya. Çölmekçilik insanlıqqa malüm olğan eñ qadimiy zenaatlardan biridir. Qadimiy tarihnıñ ilklerinde tek funktsional hususiyetke saip edi. Vaqıt keçken sayın, keniş içtimaiy deñişmeler ve inkişaf ile tecribe ve ameliy tedqiqler sayesinde malzeme keyfiyeti yahşılaştırıldı, işniñ ve netice olaraq yapqan mallarnıñ ustalığı küçlendi, zenaat, dünyanıñ er regionında ket-kete daa ziyade estetik alâmet ve yerli hususiyet qazandı.

Qırımnıñ coğrafik, siyasiy, iqtisadiy vaziyeti, qadimiy zamanlardan berli «dünyalarnıñ», şarqiy ve ğarbiy medeniyetlerniñ yıqılışı ve kesilişinde kerçek bar oluv, yarımadanıñ büyük tarihiy ketişatınıñ devamlı sana olmasına sebep oldı. Bu, bir taraftan yerli halqnıñ etraftaki tesir dalğalarına qarşı soñ derecede hassaslıq doğurdı, lâkin başqa taraftan – bugün bile çeşit saalarnıñ ve dairelerniñ tedqiqatçıları içün fevqulâde meraq köstergen eñ zengin medeniy mirasta aks oldı. Maqalede, mevcut mevzu maqalelerniñ ve ilmiy tedqiqatlarnıñ materiallarına köre ananeviy qırımtatar çölmek imalâtınıñ kiçik bir numayışı taqdim etilmekte.

Anahtar sözler: qırımtatarlarnıñ çölmekçiligi, Qırım, inkişaf, ekinci işğal, tüşüv.

Meseleniñ qoyuluvı. Qırımtatar çölmekçilik sanatı bir qaç devirde inkişaf etti. Daa çoq bu inkişaf 1783 senesindeki ilk rus işğaline qadar devam etti. Daa soñra imalâtta büyük bir tüşüv ve atta onıñ inqirazı oldı. Bu zenaatnıñ yañıdan tiklenüvi, 1944 senesiniñ sürgüninden soñ 1990 seneleri

qırımtatarlarnıñ qaytuvından soñra mümkün oldı. Lâkin 2014 senesi Rusiye tarafından Qırım yarımadasınıñ ekinci işğali, belli olğan sanat çeşitiniñ ilerideki tam bir şekilde inkişaf etme imkânını aman-aman toqtattı. Şimdi qırımtatar çölmekçiliginiñ yañıdan tiklenüv yollarını Ukrainanıñ qıta qısmında qıdırmaq kerek, çünki, ne yazıq ki, Qırımnıñ özünde mezkür bediiy yaratıcılıq çeşitiniñ ilerideki tam inkişafı içün şartlar mevcut degil.

Tedqiqatnıñ esas metniniñ taqdimatı. Qırım hanlığınıñ tarihiy-medeniy inkişafınıñ devirleri ve qırımtatar çölmekçilik imalâtınıñ inkişafı doğrudan biri-birine bağlıdır.

Çölmekçilik zenaatını aqlı olaraq Qırımdaki eñ eski zenaatlardan biri dep saymaq mümkün. Qırımdaki ilk arheologik tedqiqatlar ve tapılmalarnıñ talili, tasnifi ve tasviri ıntılmaları XIX asırnıñ soñunda kerçekleştirildi, XX asırnıñ 20-30 yılları ise mezkür mevzuda daa büyük ölçüde çalışmalarnen tasvirlene. Eñ keniş, yer altı araştırmalar XX asırnıñ ekinci yarısına rastkele. Bugünki vaziyette, Qırım yarımadasınıñ ekinci işğali şaraitinde yerlerde yapılğan ilmiy tedqiqatlar imkânsızdır. Albu ki bugün Rusiye tarafından Qırım topraqlarında izinsiz araştırmalar ve menbalarnıñ qanunsız qullanılğanına dair açıq bildirmeler bar. Bu da tarihiy material ve artefaktlarnıñ norma ve qanun çerçivesinde qorçalanması ve kelecek tedqiqi içün bir telüke teşkil etmektedir.

Qadimiy Bospor, Hersones, Yalta cıvarları ve Qızıl-Qoba qobaları yerlerinde keçirilgen qazmalar, bugün bilingen çamurdan yapılğan eñ eski mallarnı ortağa çıqaralar, bularnıñ arasında: amfora, gügüm, çanaq, tepsi, pifos, çölmek suv emici borular, dam kirametleri, mimariy yapılarnıñ parçaları, eykelçikler. Şarqiy Qırımda, milâttan soñ I-III asırlarına ait daireviy ve balçıqtan yapılğan çölmeklerniñ parçalanğan ve bütün örnekleri tapılğan edi. Ayrıca, bu qırmızı tüske laklanğan ve qara tütengen savut, amfora, maska, şemmalardır [2].

Çölmek işhaneleri qalımtılarınıñ ilk tapılmaları XX asırnıñ ortasına aittir. Hususan – zemaneviy Keriç, Eski Qırım, Kefe ve Sudaq territoriyalarında.

Pantikapeyge (zemaneviy Keriç topraqları) ait olğan Milâttan evel VI asırdan qalğan eki işhane tapılğan ve tedqiq etilgen. Bularnıñ birisinde 1 m diametr ve 1,5 m yükseklikte olğan eki odalı bir soba ve yanında seti olğan bir iş odası bar edi, ihtimal ki, mında bereketlik tapınuvnen bağlı savutlar ve pişken balçıq eykelçikler qurutıla edi.

Eki büyük, 1,3 m diametr qadar sobanıñ bulunğan başqa çölmek işhanesinde adetteki ioniy türü savutlar – amfora, tepsi, çanaqlar ve ilâhre yapıla edi [8].

Qırım çölmekçiliginiñ arheologik tedqiqatları mevzusınıñ inkişafına müim isseni, Mıkola Barsamov ve Anatoliy Yakobsonnıñ ilmiy ekpeditsiyaları ve çalışmaları qoştı. XX asırnıñ 50-60 seneleri Qırımnıñ cenüp-şarqtaki eski qırımtatar köylerinde (Qapsihor k., şimdi Morske k.; Üsküt k., şimdi Prıvitne, Çoban Qule, Kanaka yılğasınıñ yanındaki yerler) VIII-IX asırlarına ait sobalar keşif etildi. Bu tür tapılmalar, bulunğan bütün çölmeklerniñ yerinde imal etilgenini iddia etmek içün doğrudan bir temel teşkil etken edi [5]. Orta asır devrinde Qırımnıñ çölmek imalâtı yüksek seviyege ve er taraflama bir ilerilemege irişmektedir.

A. Yakobson «Orta asırdaki Qırım» adlı eserinde, o zamanki mesken binalarnıñ resmini yañıdan yapa ve çölmekçilikten ğayrı, bediiy çölmekçilik imalâtı da olğanını belgiley. Balçıq qurucılıq malzemesi edi, dam kirametleriniñ imal etilmesine hızmet ete edi, ev içinde raflarda suvarma savutları bar edi, hocalıq odalarında ise pifoslar içinde boğday yedekleri, amforalar içinde – suv, şarap, tuzlanğan balıq saqlana edi [11].

A. Yakobson, VIII-XIII asırlarğa ait çölmek mallarınıñ belgilengen zenaat işaretlerine de diqqat ayıra ve mevcut örneklerde bu işaretlerniñ tamğa ve eski türk runlarınen büyük oşavı közetilgenini belgiley [11].

Azır çölmek malları künlük yaşayışta keniş bir surette qullanıla edi ve ticaret gemilerinde deñizni de keçe ediler. Arheologlar tışqı körünişte künlük qullanuvda ve satış içün olğan eşyalarnı ayıra. 1999 senesi Taras Şevçenko

adına Kıyiv milliy universitetiniñ arheologik ekspeditsiyasınıñ Novıy Svit şeer şeklinde qasaba yaqınlarındaki köyde, orta asır devri gemilerniñ ğayıp olğan yerde yapılğan araştıruv vaqtında, arheologlar tarafından IX-XIII asırlarğa ait, tahminen yarım onluq çeşit çölmek malı tarif etildi. Sayılğan eşyalar arasında çeşit şekil ve işlevli amforalar, aşhane savutları, pifoslar, suvarma çölmekleri bulunmaqta [6].

Vaqıt keçken sayın çölmek mallarınıñ örneklenmesindeki meyillerniñ yavaş-yavaş deñişmesi közetilmektedir. XI asırnıñ suvarma savutınıñ daa bizans dekorativ-ameliy sanat ananelerine has açıq-aydın hususiyetleri bar olsa, o vaqıt XIII asır malları ise kavkaz ve fars örnekleme motivlerniñ tesirini taşırlar [11].

Qırımda, Altın Ordu devrinde, yüksek ustalıq seviyesindeki bediiy çölmeklerniñ öz parlaq tarzı işlep çıqarıla. Eñ büyük ilerilemeni, o vaqıttaki Solhat (şimdi Eski Qırım) ve Kefe (şimdi Feodosiya) şeerleriniñ iqtisadiy merkezlerinde, parlaq özgün bir tarznı elde etken çölmek imalâtı qaydetti. Ayrıca, Solhattaki kervan-saraylarnıñ balçıqtan yapılğan suv boruları ile donatılğanı da bilinmektedir. XIV asırğa ait çölmek mallarınıñ mevcut tapılmaları, daa çoq suvarma savutlarınıñ yapılğanını köstermekte – gügümler, kuplar, altı yüksek olğan tepsiler, qumanlar. Eşyalar, ince ve qalın kömme çizgilerniñ ritmik ardı-sıralığı ve sır altı polihrom tüsü ile parlaq örnek ya da ösümlik grafik resminen bezetile edi. Bu tarz, Hersones çölmek bediiy adetiniñ açıq bir izine saip edi [11].

Bugünge qadar, Ermitaj kollektsiyasınıñ ğururı, Solhatnıñ orta asır şeerinde tapılğan mimariy çiniler, sır altı kobalt boyalaması ile yarı fayanstan yapılğan çeşit savutlardır. Ayrı bir hususiyet, suvarma kupudır, üzerinde sgrafito tehnikasında yapılğan nar bağçasındaki ziyafet sanasını tasvir etmektedir [11].

Ekinci cian cenki vaqtında o zamanki bir çoq tapılmalarnıñ, çölmeklerniñ örnekleri ğayıp oldı.

XV asırğa qadar qırımtatar etnosı kesen-kes teşkil oluna ve elbette, künlük yaşayışnıñ ve zenaatlarnıñ öz milliy hususiyetlerini elde etken, eski

ananelerni miraslağan ve devam etken bir qurum şekillene. Bu tür asabalıq, hususan çölmekçilik içün de has edi [1].

Qırım hanlığınıñ şeerleri: paytahtı – Bağçasaray, Qarasuvbazar, Gezleve deñiz limanı faal bir şekilde köterilgende, Qırımda tez iqtisadiy ve medeniy ilerileme kerçekleşe. Böylece, bu şeerler qırımtatar zenaatlarınıñ esas merkezlerine çevirile. O zamanlar Qırımda aralarında "Çölmekçiler" tsehi ile beraber tahminen 50 tseh bar edi [3].

Qırımtatar çölmekleriniñ tasnifi, savutlarnıñ esas şekillerini qayd etken ve eşyalarnıñ esas hususiyetlerini ve imalât usullarını belgilegen Aliye İbragimovanıñ malümatına köre kerçekleştirmek mümkün [7].

Qazmalar sırasında elde etilgen arheologik materiallar arasında, Qırım Hanlığınıñ çölmek malları esas ve eñ büyük tapılma kategoriyasını teşkil etmektedir. İlk grupa – suvarma ve quru ziraat çölmeklerden yerli imal mallarıdır. Ekinci grupa – şarq ve ğarp aslı, ketirilgen mallardır.

Bu materialnıñ ayrı emiyeti, Hansaray, Zıncırlı mederese kompleksi ve Hacı Geray Han dürbesi yerlerindeki qazmalardan elde etilgen malümatqa esaslanğanından ibarettir. Tasnif, bir taraftan kelecekte qoşulacaq bazı çölmek grupalarınıñ yetersiz tapılmaları, diger taraftan ise materialnıñ kütlesi, hususan da bediiy nümünelerde keniş çeşitlilik sebebinden tam tasvirni bermey bile.

İlk basamaqta Qırım Hanlığınıñ bütün çölmekleri, umum funktsional qullanuv hususiyetlerine köre beş bölükke ayırıla: künlük yaşayış savutı, künlük yaşayış eşyaları, qurucılıq, tehnologik, ital. Er biri qullanuv funktsional saalarında farqlılıq köstergen bir ya da bir qaç çölmek kategoriyasından ibaret. Künlük yaşayış savutı çölmekleri üç kategoriyağa ayırıla – savut (umumen, bu aşhane savutı), saqlama savutı (çeşit mahsullarnıñ taşınması ve saqlanması içün ayırılğan) ve mahsus (şemma ya da şamdanlar).

Künlük yaşayış eşyaları çölmegi eki kategoriyadan ibaret – ilvanlar ve tütün üleleri. Qurucılıq çölmegi üç kategoriyadan ibatert – dekorativ qaplama taşçıqlar, plinfa-tolalar, dam kirametleri. Tehnologik çölmek eki kategoriyadan

ibaret – sırlı çölmeklerniñ («sepaya») ve suv borularınıñ pişirilmesi içün mesnetler. İtal çölmek şarq ve ğarp aslı çölmekten ibarettir.

Yerli imal çölmekleri eki esas grupağa ayırıla: quru ziraat ve suvarma. Quru ziraat çölmegi teñ olmağan bir şekilde taqdim etilgen. Mevcut malümatqa köre, dört esas savut çeşitini ayırmaq mümkün: aşhane, sofra, mahsus hocalıq savutları.

Aşhane savutı kategoriyası, ince qum qarışmasınen yahşı bir hamurdan, çölmek daire üzerinde yapılğan çölmeklerden ibarettir. Tam şekilleri az ve çeşitleri yetersiz. Saplı ve sapsız çölmekler farqlana. Birincileri kürre korpusına, biraz uzatılğan, alçaq boğazğa ve bükülgen tögerek çemberge saip. Tübü tüz, yipnen kesim izleri bar. Sap, çemberniñ kenarına ve ortasınıñ altındaki korpusına tutturılğan. Keniş, tüz tüpke ve keniş, açıq, kürre şekilli bir korpusqa saip küçük çölmekler de rastkele.

Sofra savutları, sofra ve hocalıq savutlarıdan ibaret. Yahşı bir hamurdan, tez aylanuv daire üzerinde yapılğan ve yahşı pişirilmege saip. İlk savut kategoriyası kasa, tepsi, çölmekten ibaret. Kasalar, künlük yaşayış savutlarınıñ eñ tarqalğan şekillerinden biridir, standart bir şekilge saip – tüz ya da içke doğru egilgen kenarlı alqa altında yarı kürre bir korpus. Tepsiler – keniş açıq, tüz, keniş kenarlı ve köterilgen çetlerge saip. Alqa altları kasalardan daa alçaq.

Suvlama kasaları ve tepsiler daa sıq rastkeleler. Gügümler çeşit tiplerde taqdim etile: eki saplı amforağa oşağan, tar boğazlı, keñ boğazlı, eki saplı tögerek tüplü, angob resimli eki saplı, bir saplı tar boğazlı, çaynik sümegi kibi olğan bir saplı. Saplar boğaznıñ ortasına tutturıla ve omuzlarnıñ altındaki korpusqa endirile. Tübü tüz. Boğazı ince, çoq sıralı, toplama, doğru çizgilernen çevrelengen. Eki saplı tar boğazlı gügümlerniñ yımırta şeklinde korpusı, tüz tübü, yipnen kesilgen izleri bar.

Tapılmalar arasında eñ çoq gügüm-çayniklerdir. Standart bir şekilge, tar boğazğa, biraz uzatılğan ya da keñleşken korpusqa saipler. Yüksek boğaz, kesilişte tışqa doğru uzanğan bir çembernen üçköşelik ya da tüzköşelik şeklinde

bite. Sapı boğaznıñ ortasına tutturılğan ve omuzlarnıñ altındadır. Sapnıñ qarşısındaki taraftan, omuzlarğa konus şeklinde sümek tutturılğan. Tübü tüz. Çölmek açıq qırmızı tüste. Gügümniñ umum yüksekligi 0,25 m.

Hocalıq çölmekleri: amforalar, pifoslar, qumanlar.

Mahsus çölmek grupası şemmalar, qapaqlar, kürre konuslar, merekep savutları, sepalar, ökçelerden ibaret. Gügümler bir saplı, yımırta şeklinde korpuslı, aqıtması ile alçaq keñ boğazlı, tüz tüplülerden miqdarca üstündir. Saplar savutlarnıñ boğazına ya da omuzlarına tutturıla edi. Örnekli quşaqlar boğaz, omuz ve korpusta yerleştirilgen. Gügüm-çaynikler büyük miqdarda parça ve bütün savutlar olaraq taqdim etilgen. Savut çeşitleriniñ şimdilik eki şekli ayırıla: eki saplı ve bir saplı.

Diger gügümler, doğru ve dalğalı çizgilerniñ çeşit kombinatsiyalarınen bezetilgen. Cilâlı gügümler arasında, örnek elementlerinen qırmızı renkli yüzniñ angobik qaplamaları rastkele. Tapılmalarnıñ sayısına baqılsa, eñ tarqalğan örnek sızıqlı-dalğalı edi. Ufaq ölçüli gügümler qararnen 20 sm yüksekligindedir. Korpusnıñ alt qısmında keniş tüpke, egilgen omuzlarğa keçken aqıtmalı keniş, alçaq boğazğa saipler, sapı çemberge tutturılğan ve biraz üzerinde köterilip, korpus yüksekliginiñ ortasına ene.

Hocalıq çölmekniñ çeşitligi, tapılmalarğa köre, büyük degil. Amma tam da degildir. Bu amforalar, pifoslar, ufaq qumanlar Parçalar arasında qısqa, tar boğazlı, ve kemer saplı armut şeklindeki amforalar farqlana. Qumanlar – tomalaq, biraz uzatılğan bir korpusqa ve tüz, ayırılmağan tüpke saip ufaq, eki saplı savutlardır. Saplar alqa şeklinde, omuzlarğa tutturılğan. Savutlar, ağır, qalın tüp sayesinde dayanıqlıdır. Saplar seviyesinde yengilden sızılğan gorizontal çizgiler bar. Çölmek açıq sarı tüste, savutlar ayaq dairesinde yapılğan. Pifoslar tek parçalar şeklinde ve olduqça siyrek rastkeleler. Bular bazıda omuzlarında izlernen yaraştırılğan savutlarnıñ boz balçıqtan yapılğan qalın divarları ve çemberleridir.

Mahsus qullanuv çölmegi. Mahsus qullanuv çölmegi kategoriyasındaki mallar, çeşit işlevlerge saip ufaq eşyalar olaraq taqdim etile: para toplama qutuları, şemmalar, qapaqlar, tigeller, kürre konuslar, zenaat aletleri, qurucılıq malları. Eşyalar savut ile aynı balçıqtan yapılğan.

Şemmalar eki türlüdir: şemmalar-tepsiler ve şamdanlar. Birincileri – bir sıqma ya da doğru divarları ve yipnen kesilgen izleri olğan yaramay bir şekilde ayırılğan tüz tüplü çanaçıq içün çember üzerinde tutturılğan, alçaq divarları ve tüz tüplü keniş bir surette açıq savutlardır. Şamdanlar bir ve eki qatlıdır. Bir qatlı şamdanlarnıñ eñ adiy şekli – yuqarıdan aşağı doğru kenişlegen, içi boş, uzun boruçıq, yuqarıda – çıraq içün delik bar. Eki qatlı şamdanlarda da aynı boruçıq, orta qısmında teren olmağan tepsiçik tutturılğan, yuqarıda ise çıraq içün delik bar.

Qapaqlar üç türlüdir: disk şeklinde, taqalğa oşağan yarı kürre ve yanaşa saplı yarı kürre şeklindedir. Kürre konuslar – kürre şeklindeki korpusqa ve konus tüpke saip ufaq, qalın divarlı çölmek savutlardır. Savut, vertikal boru şeklindeki deligi olğan yarım kürre başçıqnen bite. Mahsus qullanuv çölmeklerniñ ayrı bir kategoriyasını teşkil etmekteler. Çeşit malümatqa köre em yanğın bombaları, em camilerdeki şemmalar, em ayaqyol şişeleri, em künesuv saqlamaq ve taşımaq içün savutlar olaraq zan etile ediler. Materiallar toplanğanınen, funktsional işletüvleri ve ilâc, mis qoqular, yağ ve başqa şingenlikler içün şişeler olaraq qullanılğanları fikri peyda ola.

Çoq yıllıq arheologik tedqiqatlarnıñ neticesinde, büyük suvarma çölmekleri kollektsiyası toplandı. Çölmekler pişirilgen soñ parlaq, camğa oşağan alğa kelgen şeffaf, renksiz sırnen boyalana edi. Sırnıñ terkibine balçıq, kvarts qumu ve bazıda qalay qarışıqlı yanğan qurşun kire edi.

Toplama ve radial örnek kompozitsiyaları hastır. Birincisinde örnek saasını toplama oyma çizgileri bir qaç qatlamğa böle, ekincisinde ise saanı oyma çizgiler bir qaç sektorge böle. Serbest kompozitsiya pek siyrek rastkele. Anatoliy Yakobson radial örnekleme usulunı Cenübiy Kavkaz adetlerinen

bağlay edi. Savut yaraştırılmasınıñ eñ tarqalğan motivleri arasında geometrik, ösümlik üslübinde, ösümlik-geometrik ve bediiy (misal quşlarnıñ tasvirlevi) edi.

Esas usullardan biri geometrik ve ösümlik yaraştırmanıñ birleştirilmesi edi. Suvarma çölmekleri çeşit qullanuv mallardan ibaret: aşhane ve sofra savutları, mahsus qullanuv malları, tamğalı örnekli ve çeşit şekildeki savutlar: kasalar, tepsiler, tabaqlar, kuplar, gügümler; mahsus qullanuv malları – qapaqlar, şemmalar, şamdanlar, ilâc savutları – albarello. Kasalar umumen standart bir şekildeler ve yalıñız çember şekline köre farqlanalar. Bu, alqa alt üzerindeki yarı kürre korpustır, kenarı şişkin, yengilden içine egilgen, qıyış kesilgen ya da tomalaqlaştırılğan telnen bite.

Tüz vertikal kenarlı kasalar daa az rastkele. Kasalarnıñ büyükligi aman-aman aynı: yüksekligi 6-6,8, çember diametri 15,5-15, alqa altı diametri – 5,4-6,2 sm. Bütün kasalar iç taraftan (tış taraftan tek kenar) angob etilgen ve sırnen qaplanğan. Kasanıñ tek körüngen qısmı, içinde ise – tüp ortası örneknen yaraştırılğan. Tış taraftaki kenar, adetince, yeşil tüslü sırnen boyalana edi. Oyma resim ile örneklengen kasalar da rastkele. Tapılmalarğa köre, tepsiler kasalar miqdarına nisbeten daa az. Korpus divarları yengilden şişkin ya da aman-aman tüz. Keniş kenar, mayışıqnen ayrıca kösterilgen, iç tarafqa egilgen ya da köterilgen çetke köre gorizontaldir. Alqa altları kasalarda kibi, umumen daa alçaq.

Tabaqlar tepsilernen aynı şekildedir, lâkin tepsilerden biraz daa büyük, tabaqnıñ bütün alanını toldurğan daa renkli, zengin yaraştırmalarnen farqlana. Yüksekligi – 9, çember diametri – 30 sm. Ayrıca, savutnıñ alqa altlarında keniş bir surette açıq ve teren kasalar da bar. Yalıñız tış taraftan kenarı yaraştırılğan, örneksiz de rastkeke. Kenarnıñ şekli farqlıdır: bazı allarda yuqarıdan kenişlegen ve feston çetnen bitken tüz kenardır, başqa allarda – divarları vertikal ve kenardan tış tarafqa ayırılğan. Pialağa oşağan kasalar – ufaq, ince divarlı, alqa alt üzerindedir. Korpus yarı kürre şeklinde, çember ince, keskindir.

Gügümler eki türde rastkele. Birincisi – keñ boğazlı, alqa alt üzerinde eki konus şeklindeki ya da tomalaqlaştırılğan korpuslı bir saplı gügümlerdir. Tış taraftan angob yüz ile örneklengen. Ekincisi – tar boğazlı, bir saplı, üst qısmında yeşil sırnen boyalanğan gügümler-çayniklerdir.

Sofra çölmegi bir qaç türge ayırıla. Çölmekler renksiz sır ve sır altı angob boyalamalıdır. Tapılmalarnıñ bu çölmek türüniñ miqdarı diger türlerge nisbeten daa az. Savutnıñ qurutılğan yüzüne doğrudan angob boyası sürüle edi, böylece resim qabarıq ve eki tüslüdir, çünki beyaz angob qara çölmek fonunda açıq-aydın ayırıla ve sır içinden körüne. Dekornıñ umum tüsü bu parçalarnıñ çeşit renk çeşitlerinde deñişe edi. Sır altı angob boyalama usulı Yaqın Şarq ve Kavkaz, Kiçik Asiya ğarp yalı yerlerinden alınğan ve Qırımda XV-XVIII asırlar devamında tarqalğan edi.

Ekinci tür – çölmekler yeşil sır ve sır altı angob boyalamalıdır. Sır tüsünüñ parlaqlığı ve toyğunlığı, boya sırınıñ terkibine qoşulğan baqır oksidlenmesiniñ miqdarına bağlıdır. Nevbetteki tür – yeşil sırlı ve angob alt zemin üzerinde oyulğan çölmeklerdir. Çölmekler sgrafito usulınen yaraştırılğan, angob boyalamasınen yaraştırılğan çölmek miqdarına nisbeten daa üstündir. Angob etilgen fon üzerinde sır tüsünen ve angob olmağan resim çizgilerinen yaratılğan toyğunlıq ve eki tüslü kompozitsiya, qalın ve ince oyma çizgileriniñ birleşüvi sayesinde daa da ifadeli alğa keldi.

Esas motivniñ qalın ve qoşma elementlerniñ ince çizgilernen qayd etme usulı keniş bir surette qullanılğan edi. Bu tür çölmeklerniñ parçaları arasında geometrik ve ösümlik örneklernen yaraştırılğan kasalar, tepsiler, gügümler ayırılğan edi. Dörtünci tür – qave renki sırlı ve angob alt zemin üzerinde oyulğan çölmeklerdir. Bu tür çölmeklerniñ çeşitligi umumen kasa ve piala şeklinde taqdim etilmekte. Örnekte eñ çoq geometrik ve ösümlik motivlerniñ birleşüvi rastkele. Eñ tarqalğan motiv romb ağıdır.

Beşinci tür – angob alt zemin üzerinde sarı ve sarı-yeşil sırlı çölmeklerdir. Sır tabaqasınıñ qalınlığına ve angob tüsüne köre bu, savutnıñ sarı ya da tüssüz

farqlı açıq renkleri edi. Baqır oksidinen yengilden boyalanğan sır sarı-yeşil renkni qazana edi. Onıñ çeşitligi örneklengen çölmeklerden farqlanmay, amma umumen çanaq ve kasalar olaraq taqdim etile.

Altıncı tür – sarı ve sarı-yeşil sırlı, angob üzerinde oyma resim ile yaraştırılğan çölmeklerdir. Daa sıq kasalar, tepsiler, qapaqlar ve kuplar rastkele. Örnekli kompozitsiyalar içün radial ve toplama usulları hastır. Savutlar eñ adiy geometrik şekillernen yaraştırılğandır. Yedinci tür – angob alt zemin üzerinde sgrafito tehnikasında yapılğan quşlar tasviri ile çölmeklerdir. Bu qaverenki, tüssüz ve sarı-yeşil sırnen boyalanğan tek ve çoq renkli mallardır. Bu tür çölmeklerniñ tapılmaları azdır. Tehnikiy hususiyetlerge, çölmek tüsüne, balçıq keyfiyetine, mal şekline, sır ve boya gammasına, örnekleme motivlerine köre bu çölmekler mıtlaq yerli imal etilgen mallarğa aittir. Aşhane suvarma çölmek taqımı tek bütün savutlar olaraq taqdim etilgen. Mahsus qullanuv suvarma çölmekleri.

Mahsus qullanuv suvarma çölmek mallar taqımı büyük degil. Qapaqlarnıñ tüz ya da ayırılğan mayışıq kenarlı az-çoq yarı kürre şeklindeki korpusı bar. Qapaq kenarınıñ alt çeti, qapaqnıñ savutqa daa sıqı oturması içün bir oyuçıq yapılğan. Qapaqnıñ tış yüzü sır altı boyalama ve oyulğan örneknen qaplıdır.

Künlük yaşayışta bir qaç şekildeki şemmalar qullanıla edi: alçaq, basqı içün kenarlarında tutturılğan keniş açıq çanaçıqlar, tüz tüplü ve uzun tek parça ayaq üstünde açıq savutçıqlar. Eki çanaçıqnıñ içi yeşil sırnen boyalanğan. Qullanuvda, yüksek, içi boş bir ayaq üzerinde eki qatlı şemmalar bar edi. Birinci qat – şemma ayağınıñ orta qısmına çanaçıq-tepsi tutturıla edi, ekinci qat çıraq içün miniatür çanaçıqnen bite edi. Eki çanaçıqnıñ içi yeşil sırnen boyalanğan.

Merekep savutları – suvarma çölmekniñ bir çeşiti, ölçüsi: yüksekligi 4-8 sm, mallarnıñ omuzlardan diametri 8 sm qadar, boğaz diametri 2-3 sm, böyle savutlar oquv müessiselerde yazma, güzel yazı ve resim yapma derslerinde merekep ve boya içün qullanıla edi [7].

Tedqiqatçılar, XIX asırnıñ soñlarında XX asırnıñ başlarında şöyle qırımtatar çölmek çeşitlerini ayıralar:

1) qurucılıq çölmekleri (suv keçirüv içün çölmek boruları, amam qızdıruvı içün – gipokaustlar, plinfalar, kirametler, çiniler);
2) aşhane savutı – aş pişirme savutları, mahsulatnı taşıma, saqlama içün savutlar;
3) sofra savutı – qave filcanları, tabaqlar;
4) «heys» tütün üleleri;
5) bala oyuncaq quş-düdükleri [4].

Usta çölmekçi. Bağçasaray Devlet tarihiy-medeniy qoruğu toplamından. QMC. Bağçasaray.

Adiy ve suvarma çölmek savutları, künlük yaşayışta aş pişirmek, qatıq, yoğurt, bal, şarap, quru aşaytlarnı saqlamaq içün qullanıldı. Terrakotta savutınıñ hususiyetleri – közenekli divarlar sayesinde dımnı buvlandırmaq. Bu savutlar sıcaq mevsimlerde şingenliklerni suvutmaq içün qullanıla edi. Başqa allarda – sıqlıqnı teşkil etmek içün – terrakotta malları çeşit usullı işlemeden keçe ediler – sütnen pişirilme, sırlama, balavuzlama [10].

Aslında çölmek savutnıñ umumiy adı içün eñ sıq «bardaq», «çölmek», «çerep» sözleri qullanıla. Esas sözge tarif qoşula ve yañı – mürekkep söz – savutnıñ belli bir türüni bildire: gül-bardaq, çeçek-çerep ve ilâhre. Sürgünlikten evelki Qırımda tarqalğan çölmek mallarnıñ örnekleri şahsiy kollektsiyalarda saqlanıp qaldı [1].

Aşağıda künlük yaşayış çölmeklerniñ esas örneklerinden bazı adlar ketirilgen [10].

Qoşqulaq – iritilgen yağnı ve tuvar yağnı saqlamaq içün sırlı savut.

Qoşqulaq. XIX asır. Terrakotta, sır. Şahsiy toplam, QMC. Qarasuvbazar.

May bardağı – doğrudan aşhane şartlarında qullanmaq içün iritilgen yağ ve tuvar yağı içün savut.

May bardağı. XIX asır. Terrakotta, sır. El Cheber kollektsiya toplamından. QMC. Aqmescit.

Quza – et ve sebzelerni tuzlamaq ve saqlanmaq içün savut.

Quza. XIX asır. Terrakotta. El Cheber kollektsiya toplamından. QMC. Aqmescit.

Gül-çerep – quru aşaytlarnı saqlamaq içün savut. Bağçacılıq ve çeçek yetiştiricilik içün de qullanılğanı bellidir.

Gül-çerep. XIX asır. Terrakotta. El Cheber kollektsiya toplamından. QMC. Aqmescit.

Süt bardağı – süt içün savut.

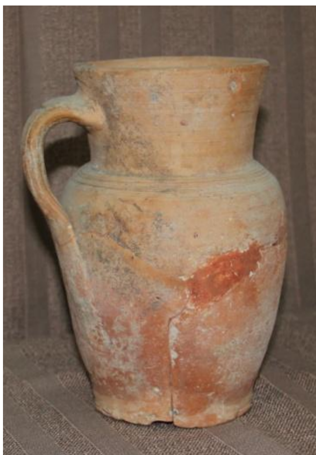
Süt bardağı. XIX asır. Terrakotta, sır. Bağçasaray Devlet tarihiy-medeniy qoruğu toplamından. QMC. Bağçasaray.

Yıbrıq – qaymaq içün kiçik bir savut.

Yıbrıq. XVIII asır. Terrakotta, sır. Şahsiy toplam, QMC. Qarasuvbazar.

Qatıq bardağı – qatıq, yoğurt içün savut.

Qatıq bardağı. XIX asır. Terrakotta. El Cheber kollektsiya toplamından. QMC. Aqmescit.

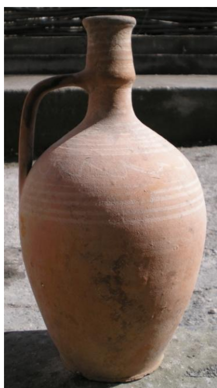
Tabaq – azır ekinci aşlar, meyvalar içün savut.

Manğal – binalarnı qızdırmaq içün bir vasta.

Manğal. XIX asır. Terrakotta. Dilâra Yakubovanıñ kollektsiya toplamından. QMC. Kezlev.

Surahi, surayil – suv toldurılması içün savut.

Surahi, surayil. XIX asır. Terrakotta. Şahsiy toplam, QMC. Bağçasaray.

Gügüm – suv taşınması ve saqlanması içün savut.

Gügüm. XX asır. Terrakotta. Şahsiy toplam, QMC. Bağçasaray.

Quman – namazdan evel abdest almaq, gigiyena protseduraları içün bir savut.

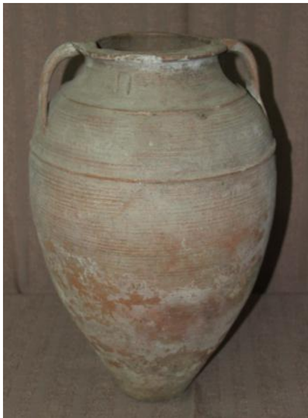
Quman. XIX asır. Terrakotta, sır. Bağçasaray Devlet tarihiy-medeniy qoruğu toplamından. QMC. Bağçasaray.

Çeltek – çölmek elek.

Çeltek. XIX asır. Terrakotta, sır. El Cheber kollektsiya toplamından. QMC. Aqmescit.

Hum – quru aşaytlarnı saqlamaq içün savut.

Hum. XVI asır. Terrakotta. El Cheber kollektsiya toplamından. QMC. Aqmescit.

Bal bardağı – bal saqlamaq içün savut.

Bal bardağı. XIX asır. Terrakotta. Şahsiy toplam, QMC. Bağçasaray.

Badiye – ufaq balalarnıñ gigiyena protseduraları içün savut.

Badiye. XIX asır. Terrakotta, sır. Şahsiy toplam, QMC. Qarasuvbazar.

Qırımtatar çölmek savutlarınıñ satılıvı. Qırım, 1907 s. REM toplamından. Moskva.

Bütün bu mal çeşitliginde, türlü bediiy adetlerniñ qırımtatar künlük yaşayış çölmek tarzına tesiri qayd etlile. Hususan, Yaqın Şarq ve Kavkaz adetleriniñ tesiri [9].

1783 senesi Rusiye tarafından Qırım yarımadasınıñ işğalinden soñ, qırımtatar çölmeginiñ inkişafında büyük tüşüv başlandı.

Keç Orta asır devri Qırımdaki zenaatlarnıñ yükselmesine işaret ete. XVIII asırnıñ ekinci yarısında Rusiye tarafından Qırım zapt etilgen soñ, zenaat imalâtında suratlı tüşüv közetilmekte. XIX asırnıñ soñunda XX asırnıñ başında, ustalarnıñ alâ daa faal çalışqanında, qırımtatar medeniyetiniñ qısqa bir renessans devri rastkele. Bu vaqıtta, tıpqı evelki inkişaf klassik devrinde olğanı kibi, zenaatçılıqnıñ dallı şahsiy qurulğan sisteması bar edi. Bu sistemada qaide ve qanunlar, iyerarhiya, oquv sisteması, ananeviy adetler iş köre edi.

Ustalar, er biri baş usta tarafından idare etilgen zenaatlarğa köre tsehlerge birleşe ediler. Adiy ustalar, ayrıca usta yardımcıları – qalfalar ve talebeler – şegirtler de theh terkibinde bar ediler. Çeşit kölemlik kasalar – kise (kese) imal etken ayrıca da çölmek mallarını ve balçıq – çölmek malzemeleriniñ ihracatı ve italâtı ile oğraşqan keseger çölmekçileriniñ maalleleri aqqında tasvirleri de bar.

Faqat çeşit imalâtlarnıñ mehanizatsiyası neticesinde ve sıñırlı satuv fırsatlarınıñ şartları altında bazı zenaatlar yavaştan sönmege başlay [5]. Birinci cian cenkiniñ ilerideki vaqiaları, açlıq ve Qırımda Sovet akimiyetiniñ qurulması vaqtında repressiyalar, soñra Ekinci cian cenki ve sürgünlik, qırımtatar zenaatlarınıñ evelki yañıdan tiklenüvini yoq ete [2].

Böylece, XX asırnıñ 20-nci yıllarında Bağçasarayda, Aqmescitte, Kezlevde ortaqlıqlar teşkil etilgen edi. Çölmek imalâtınıñ renessans merkezi Bağçasaraydır, mında «İleri» studiyası faaliyet köstermege başladı. Studiyanıñ faaliyeti zemaneviy tedqiqatlar içün meraq doğura. Asıl qırımtatar çölmek imalâtını bir bütün olaraq daa keniş medeniy kontekstte inkişaf etmek ve populârlaştırmaq maqsadınen, «İleri» ortaqlığı ananeviy qırımtatar nağış örnek nümünelerini çölmek mallarına keçirip, şahsiy tarzını işlep çıqardı.

«Bardaq»larnıñ, «quman»larnıñ şekilleri adiy ve zarif siluetnen ayırıla. Ayrıca, ortaqlıq ustaları çeşit şekillerde ve qullanuv içün suvarma savutlarnı yapa ediler. Nağışnıñ ösümlik örnek ifadeliligi relyef işlemesinen ayrıca kösterile edi ve bunıñ içün orta asır qırımtatar mimariy relyef dekorınıñ usulları qullanıla edi. Renkler arasında yeşil, sarı, qaverenki tüsler daa çoq qullanıla edi. «İleri» ortaqlıqnıñ amforaları ve gügümleri bugün Sankt-Peterburg, Aqmescit, Yalta müzey kollektsiyalarında saqlanıp qaldı.

Çiçek savutı «İleri» ortaqlığı XX asırnıñ 20-nci seneleri. Mayolika. El Cheber kollektsiya toplamından. QMC. Aqmescit.

Vaqıtnen, siyasiy-içtimaiy telükeli al sarsıntısında, çölmek ananeleri, qalıplaşqan mallarnıñ adiy çölmek imalâtı seviyesine keçip, tamamınen yoq ola.

Ekinci cian cenki ve sürgünlik, qırımtatar ananeviy zenaatlarınıñ ve hususan, çölmekçiliginiñ aman-aman unutulmasına sebep oldı. XX asırnıñ 70-80-inci yıllarda, çölmekçilik patlaması devrinde, Özbekistanda Seitmemet Yakubov, Fevzi İbragimov, İzzet Ablayev kibi ressamlar yapqan künlük yaşayış eşyalarını umumbirlik ve cumhuriyet sergilerinde taqdim etken ilk insanlar edi. Ustalarnıñ eserleri arasında, o zamanki cumhuriyetniñ farqlı şeerlerindeki bir çoq içtimaiy binalarını yaraştırğan abideviy eserler ayrıca qayd etilmeli. Qırımtatar ressamlarnıñ adları medeniy alanda tekrar yanğıradı, faqat vatanlarından, tamırlarından ve adetlerinden qopma şartlarında ve bu, asıl qırımtatar tarzınıñ tamlığını ve kerçekligini aks etip olamadı [6].

Qırımnıñ 2014 senesi Rusiye tarafından işğal etilgeninden soñ, bir çoq qırımlı ressam, usta ve mütehassıs, siyasiy basqı ve taqip şartlarında yarımadanı terk etmek mecbur qaldı.

Qırımtatar çölmekçiliginiñ zemaneviy vaziyetini, kerçekten de yañı ananelerni başlatqan bazı ustalar vastasınen tarif etmek kerek.

Çölmekçilikniñ zenaat ve bediiy işhaneleri arasında bir qaç yañı ananeniñ usta-taşıyıcısını ayırmaq mümkün.

«Ğlınâni vizerunkı» («Çölmek örnekleri») bala çölmek mektep-studiyası, Aqmescit. 1995-1999 ss. Çölmekçiler Abdül Seit-Ametov, Rustem Yakubov. Talebeler: Rustem Skibin.

«El Cheber» studiyası, Aqmescit. 2000-2013 ss. Çölmekçi Rustem Skibin. Talebeler: Eldar Gusenov, Ayder Abibullayev, Asiye Muşurova, Marina Kurukçi.

«Çölmekçi» studiyası, Bağçasaray. 2009-2013 ss. Çölmekçiler Abdül Seit-Ametov, Rustem Skibin (2008-2013 ss.), Lutfi Osmanov (2013-2020 ss.). Talebeler: Eldar Gusenov, Lutfi Osmanov, İrina Teslenko.

«Tamğa» studiyası, Kıyiv. 2014-2020 ss. Çölmekçi Rustem Skibin.

«Gusenov» ART studiyası, Aqmescit rayonu, Kün Tuvğan köyü. 2013-2020 ss. Çölmekçi Eldar Gusenov.

«Tülpan» («Lâle») bala mektep-studiyası. 2018-2020 ss. Çölmekçi Ayder Abibullayev.

«Qırım tarzı» levhası, Aqmescit. 2005-2020 ss. Çölmekçi Mamut Çurlu. İştirakçiler: Rustem Skibin, Eldar Gusenov, Abdül Seit-Ametov, Lutfi Osmanov, İrina Teslenko, Ayder Abibullayev, Asiye Muşurova, Marina Kurukçi.

Netice. Bugün bir sıra zemaneviy qırımtatar ressamı – Mamut Çurlu, Rustem Skibin, Rustem Yakubov, Abdül Seit-Ametov, Eldar Gusenov, Fevzi Seithalilov, Şamil İlyasov, İzzet Ablayev, Ayder Abibullayev, Lutfi Osmanov, Marina Kurukçi qırımtatar çölmekçiligi ananelerini devam ete ve öz müellif baqışlarını qoşalar.

Rustem Skibin, qırımtatar çölmekçiligi ananeleriniñ yañıdan tiklenüv yollarını ilk açqanlardan biridir. Skibin, qırımtatar nağışınıñ ananeviy örnekleriniñ kollektsiyasını toplağan ve çezgen ressam ve sanatşınas Mamut Çurlunıñ materiallarına esaslanıp, çölmek mallarınıñ şahsiy polihrom boyalama tarzını yarattı. Soñra, devamlı ameliyatta ve tedqiqatlarda, şu cümleden ekspeditsiya tedqiqatlarında da «Quru İsar» özgün müellif tarzı şekillendi. Tarzda, asıl ananeler ve ressamnıñ diqqatlı baqışı, eski kodlarnıñ ilerideki felsefiy-estetik añlayışınıñ bir teklifi olaraq birleştirildi. Bugün dünyada bu kibi boyalama tehnikasını qullanğan dört merkez bar – İran, Türkiye, İspaniya ve Ukraina.

Er ressam yaratıcılığınıñ özüne has özgün tarzı ve hususiyetleri bar. Aslında, episi eserlerinde asıl qırımtatar tarzını tapmağa tırışalar ve qadimiy Qırım toprağınıñ özgün ruhunı, hatırasını ve tarihını aks eteler.

Edebiyat

1. Abdulganiyeva M. S. Kuhonnaya i stolovaya keramika krımskih tatar. URL: https://www.rustemskibin.com/ (muracaat tarihı 19.02.2020 s.).

2. Arheologiçeskaya ekspeditsiya GMİR v Vostoçnom Krımu. Nekropoli İlurata i Kiteya. Polevoy sezon 2004 g. URL: http://www.relig-museum.ru (muracaat tarihı 21.02.2020 s.).

3. Bodaninskiy U. A. Arheologiçeskoye i etnografiçeskoye izuçeniye tatar v Krımu. 1930. Simferopol // Krımskiye tatarı. Hrestomatiya po etniçeskoy istorii i traditsionnoy kulture. Simferopol: Dolâ, 2005. S. 52–75.

4. Vdoviçenko İ. İ. Keramika v materialnoy kulture krımskih tatar. // Etnografiya Krıma XIX–XX vv. i sovremennıye etnokulturnıye protsessı. Materialı i issledovaniya. Simferopol, 2002. S. 159–163.

5. Veysova V. E. Vozrojdeniye traditsiy krımskotatarskoy keramiki na sovremennom etape. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/ (muracaat tarihı 21.02.2020 s.).

6. Doslicennâ mists zagibeli serednoviçnıh korabliv v buhti bilâ smt. Novıy Svit. 1999 rik. URL: http://www.archaeology.univ.kiev.ua/ (muracaat tarihı 19.02.2020 s.).

7. İbragimova A. M. Bahçisarayskiy Hanskiy dvorets XVI-XVIII vv. – 2015. Kıyiv: İnstitut arheologii NAN Ukrainı; Vıdavets Oleg Filük. 360 s., 365 ill.

8. Marçenko A. Gorod Pantikapey. URL: https://qrim.org/ (muracaat tarihı 22.02.2020 s.).

9. Polivnaya keramika Sredizemnomorya i Priçernomorya X–XVIII st.: sb. nauç. trudov / otvetstv. red. S. G. Boçarov, V. L. Mıts. T. I. Kıyiv: İD "Stilos", 2005. 511s.

10. Skibin R., Gusenov E. Krımskotatarskiy bıt. Keramiçeskiye sosudı v bıtu krımskih tatar kontsa XIX – naçala XX veka. URL: http://www.el-cheber.com (muracaat tarihı 20.02.2020 s.).

11. Yakobson A. L. Srednevekovıy Krım. Oçerki istorii i istorii materialnoy kulturı. Moskva; Leningrad: Nauka, 1964. C. 43–106.